

Степан МАКАРЧУК (Львів)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА ВОЛИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У пам'яті автора розвідки з часів німецької окупації Волині закарбувалося багато подій, головно застрашаючого драматичного, а то й кривавого трагічного змісту, які цілком органічно вписуються у всенародний стереотип бачення неволі краю в умовах війни. Проте на тлі каральних акцій окупантів, пожеж, депортацій, громадських похоронів полеглих борців за волю України, безмежного свавілля нацистських органів влади виступає один обнадійливий спогад про захід, присвячений річниці Тараса Шевченка, проведений у Народному Домі села Дуліби Гощанського району Рівненської області в березні 1943 року. Трохи більше про нього повідомимо пізніше, а зараз лише зазначимо, що цей спогад спонукав мене до додаткового пошуку в історичних джерелах інформації про те, як наші краєви в роки війни пам'ятали про свого національного пророка, шукали в його словах надхнення до консолідації в боротьбі за національне визволення України. На жаль, відомості про різноманітні громадські заходи українців в умовах окупації є дуже скупими. Легально українські періодичні видання, зокрема газети "Волинь" та "Орленя" (Рівне), "Український Голос" (Луцьк), "Голос Волині" (Житомир) та інші писали, здебільшого, про німецькі перемоги, дуже мало – про перемоги на східних фронтах, й зовсім скупо – про життя і побут населення міст і сіл краю. Тим не менше, саме підкупаційна періодика дає можливість узагальнено охарактеризувати, якими способами вона доносила до свідомості народу знання про видатного сина й духовного провадира української нації, і наскільки повно, чи фрагментарно фіксувала громадські заходи, присвячені пам'яті Т. Шевченка. Не слід забувати, що у підкупаційній волинській пресі працювало багато українських патріотів, які в міру можливостей використовували її для національного виховання народної маси. Досить згадати, що редактором рівненської "Волині" був класик української літератури ХХ ст. Улас Самчук.

Знання про Т. Шевченка та його визвольні ідеї українська підкупаційна періодика поширювала серед народу кількома способами. Насамперед, велике значення надавалося публікаціям загальноінформаційних матеріалів про життя і творчість поета, найчастіше приурочених до Шевченківських днів у березні. І хоча предметом цих публікацій були, здебільшого, загальновідомі сюжети з біографії й творчості Т. Шевченка, вони усе ж стосувалися тих подій з його життя, які для широкого загалу були просто цікавими, викликаючи значний інтерес. Так, у березневому номері "Орленяти" за 1942 р. була надрукована стаття "Як Тарасові

купили волю”. Вона розпочиналася розповіддю, як одного разу, прогулюючись Літнім Садам Петербурга, художник Іван Сошенко зустрів молодого хлопця, який зрисував встановлені там скульптури. Познайомившись з юнаком, якого звали Тарасом Шевченком, художник переглянув й інші його рисунки. Роботи юнака надзвичайно приємно здивували І. Сошенка й спонукали до сміливої дії – познайомити Тараса зі світочами тодішнього петербурзького мистецького життя Карлом Брюлловим, Олексієм Венеціановим, Василем Григоровичем, Євгеном Гребінкою, Василем Жуковським, які так само перейняли долею таланту 24-річного кріпака пана Енгельгардта. Високі мистецькі авторитети звернулися до цього багатого поміщика, щоб той за гроші відпустив юнака на волю. Той же, відчувши серйозність намірів такого високого товариства, зажадав за кріпака дуже високу ціну – 2500 рублів. Далі розповідалося, як К. Брюллов намалював портрет тогочасного провідного російського поета В. Жуковського, який розіграли у лотерею, отримавши потрібну суму 22 квітня 1838 р. між приятелями талановитого юнака та поміщиком було підписано акт про волю Т. Шевченка¹.

У тому ж номері “Орленяти”, у такому ж розповідному стилі, опублікували цікаву та змістовну статтю “Як ховали Тараса Шевченка в Україні”. У ній повідомлялося про смерть Т. Шевченка, про те, як петербурзька громада поховала його на Смоленському цвинтарі міста і як 8 травня 1861 р. могилу розкрили, щоб перевезти тіло Кобзаря, відповідно до його заповіту, на українську землю. Викопану труну закрили в цинкову й так повезли в Україну. Цю довгу похоронну процесію супроводжували молодші з братів Лазаревських. (Відзначимо, що у статті “Орленяти” допущено помилку: наймолодшим зі шести братів Лазаревських був Іван, а труну з тілом Т. Шевченка супроводжував Олександр Лазаревський² та маляр Григорій Честахівський³). Пантелеймон Куліш запропонував накрити труну багряною козацькою китайкою. На шляху похоронної процесії збиралися народні сходи, які вшановували пам’ять національного пророка. Особливо багатолюдними і величними такі сходи були вже в межах України – у Борзні, Оленівці, Броварах. Труну довели до церкви Різдва Христового на Подолі в Києві. Якийсь фотограф увіковічнив братів Варфоломія і Микиту та сестру Ярину біля труни брата Тараса. З Києва пароплавом “Кременчук” процесія допливла до Канева, де на цвинтарі Успенської церкви брат Т. Шевченка Варфоломій пропонував поховати тіло Кобзаря. Проте Г. Честахівський наполіг на тому, щоб виконати “Заповіт” поета. Тому процесія дійшла до Монастирища, де, за свідченням Михайла Максимовича, у свій час були поховані козацькі гетьмани Іван Підкова, Самійло Кішка та Яків Шах. 10 травня Т. Шевченка відспівали траурною Богослужбою. Протоієрей церкви промовив слова: “Ти, брате наш у Христі Тарасе, настоящий щирый батько українського народу, в тяжкій неволі, далеко на чужині не перестав боліти серцем за люд свій та його слово. Мир тобі, Тарасе!”. Після цього труну винесли з церкви й встановили на козацький віз, у який впряглися люди, й процесія рушила до згаданого поетом

¹ Орленя. Часопис для дітей. – Рівне, 1942. – № 3. – С. 11–12.

² Шевченківський словник : У 2-х т. – К. : Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, 1976. – Т. 1: А–Мол. – С. 340–341.

³ Шевченківський словник : У 2-х т. – К. : Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, 1978. – Т. 2: Мол–Я. – С. 340.

у “Заповіті” місця “на Україні милій, / Щоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі було видно, було чути, / Як реве ревучий”⁴.

В “Орленяті”, крім сюжетних, друкували й теоретичні статті. В одній з них узагальнено наукові інтереси Т. Шевченка, який “з великою пристрасстю читав чужу літературу, цікавився слов’янофільством, студював історію, Біблію, Євангелію, ба, навіть скеровував свої феноменальні аспірації в сторону фізики, ботаніки, зоології”⁵. В іншій статті (“Шевченко в Києві”) з цієї газети йшлося про перебування Т. Шевченка в Києві після повернення із заслання. У ній вказано адреси у місті, за якими жив поет, охарактеризовано його творчі зацікавлення. Цей номер “Орленяти” містив також вірші Т. Шевченка “Перебендя”, “Сонце заходить, гори чорніють”, “Якби ви знали, паничі” та декілька віршів інших поетів про Кобзаря.

На відміну від переважно інформаційно-розповідного жанру статей, які друкувалися у згаданому часописі для дітей, статті газети “Волинь”, як правило, містили більш теоретичні матеріали, зокрема про значення творчості поета для національного пробудження українського народу та виховання його волі до боротьби за національне й соціальне визволення (хоча й у цій газеті публікували деякі матеріали розповідного жанру: наприклад, у номері за 4 березня 1943 р. в статті “Шевченко на Волині” йшлося про перебування Кобзаря на волинських теренах восени 1846 р., зокрема відвідини Почаївської лаври, сіл Вербці та Секуні Ковельського повіту, в т. ч. – створення Т. Шевченком образу Божої Матері для церкви с. Секуні (нині с. Секунь Старовижівського р-ну Волинської обл.).

Відтак 8 березня 1942 р. у “Волині” надрукували статтю, автором якої був Гаврило Федорів “Щоденник Шевченка і справжні національні почування його автора”. У ній автор пояснював, чому Т. Шевченко писав свій “Щоденник” російською мовою. На думку Г. Федорова, щойно відчувши подих волі й добре усвідомлюючи “вовчу природу” царизму, Кобзар вважав за необхідне не дати охоронці жодних підстав для нового арешту. Так, навіть після “высочайшего повеления” від 1 травня 1857 р. про звільнення від військової служби рядового Першого Оренбурзького батальйону Т. Шевченка царська влада не звільнила його від жандармського нагляду. З інформації офіційного радянського видання документів до біографії поета переконаємося, наскільки малонадійною була дарована йому воля: шеф Третього жандармського відділу комендант Ново-Петровського укріплення, з якого вже був звільнений “рядовий”, Нижньогородська поліція, начальник штабу Окремого оренбурзького корпусу, міністр імператорського двору, цензори та численні служби охоранки й справді вели постійний нагляд за кожним кроком Т. Шевченка – від першого дня його звільнення аж до смерті⁶. Навіть коли, повернувшись з Петербурга в Україну, Т. Шевченко мав намір шляхом безпосереднього вивчення рідного краю довершити свою “Живописну Україну”, поліцмайстер полковник Савенков “покорнейше просил” Чернігівського губернатора “сделать распоряжение к учреждению за Т. Шевченком... помянутого надзора, о последствиях которого меня уведомять”⁷. На основі цих джерел припущення Г. Федорова, автора

⁴ Орленя. Часопис для дітей. – Рівне, 1942. – № 3. – С. 15.

⁵ Там само. – С. 2.

⁶ Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861) / упоряд. Л. І. Внучкова, Є. О. Серета, В. О. Судак. – Київ: Вища школа, 1975. – С. 424–549.

⁷ Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – С. 487.

статті у газеті “Волинь” про російську мову “Щоденника” Т. Шевченка, цілком вмотивоване.

У двох номерах “Волині” за 1942 р. (12 та 15 березня) опубліковано статтю “Шевченко та церква”, у якій переконливо спростовувалися радянські фальсифікації поглядів поета на релігію. Світоглядні позиції Т. Шевченка розглядалися й у низці інших публікацій цієї газети. Зокрема, в номерах за 29 березня та 12 квітня 1942 р. надрукували статтю Пилипа Павлюка “Шевченко про освіту і виховання”. 11 березня 1943 р. “Волинь” відкривалася статтею “Сила Шевченкового духа”. В тому ж номері була вміщена цікава розвідка “Тарас Шевченко і твори світового мистецтва”.

Величне за змістом і формою теоретичне узагальнення образу Т. Шевченка зробив голова Рівненського товариства “Просвіта”, професор Неофіл Кибалюк у статті, опублікованій у луцькій газеті “Український Голос”. Він надзвичайно переконливо пояснював велич українського генія тим, що його ідеї, аналогічно вченню Ісуса Христа, були органічно адекватні страдницькому подвижницькому образу життя поета. Вважаємо за корисне повторити їх тут, щоб і до сучасного читача донести божественний аналог пророка українського народу: “Він не творив, як інші митці, для яких творчість була тільки мистецтвом, розвагою чи насолодою. Ні. Широчінь творчого діапазону поета була для нього мукою: “Боже милий! Тяжко мені жити! Маю серце широкее – Ні з ким поділити!”. Але як наука Христа не була б варта більше кожної морально-філософської системи, коли б не була зафіксована прикладом Його життя, Його смерті, так само не мала б сьогоднішньої ціни творчість Шевченка, якби він за свої думки й ідеї не прийняв великих мук і не страждав, символом чого був терновий вінок, що його сплела невідома пані на домовину поета в Петербурзі... Цінність його постаті і трагізм його долі найкраще порівняти з образом його ж Прометея, бо коли Зевсом був російський цар, що намагався стерти з лица землі український народ, то Прометеєм – сам поет, який дав своєму народові небесний вогонь правди і віри в свою майбутність... Однак ж, як Зевс не знищив Прометея, так і цар московський не переміг Шевченка, а його святе й правдиве слово, як і його трагічна велична постать, живуть і житимуть навіки в пам’яті народу українського”⁸.

Відзначимо, що волинські публіцисти часу війни, захищаючи високу історичну постать поета, критикували радянські стереотипи, що звужували його творчість лише до протестів “тільки проти закріпачення і гноблення селян”⁹. Критика радянського трактування великого українського поета як борця проти кріпацтва, за соціальне визволення трудящих, поборника дружби російського та українського народів була властивою і для підкупаційної періодики галицької Волині. Дуже цікавою щодо цього є стаття “У Шевченкові роковини”, опублікована в газеті “Сокальське Слово”. Її автором був учасник однієї західноукраїнської делегації до східних областей Української РСР, організованої в 1940 р. Він розповідав, яке враження на делегацію справило відвідання могили Т. Шевченка та його музею в Каневі. Найбільше запам’яталася розміщена у музеї галерея “вождів Жовтневої революції”, а також цитата з Володимира Леніна про те, що при спільній дії українських

⁸ Український Голос. – Луцьк, 1943. – 12 березня. – С. 3.

⁹ Голос Волині. – Житомир, 1941. – 31 грудня.

і російських пролетарів можлива вільна Україна, а при відсутності єдності між ними про неї не може бути й мови. Після таких атрибуцій напрошувався висновок, що й сам Т. Шевченко був революціонером-інтернаціоналістом, безбожником, соціалістом, а через декілька років мав стати комуністом. Західноукраїнських делегатів неприємно вразила й російська мова працівників музею українського поета, численні гасла про щасливе життя радянських людей, у тому числі цитати з промов Йосифа Сталіна, також переважно російською мовою. У кожному разі, показані в 1940 р. делегації західних українців щасливе й радісне життя українців УРСР та образ великого українського поета видалися їм майже чужими¹⁰.

Зрештою, неоднозначне враження і на сучасного читача справляє гортання сторінок радянських газет періоду Другої світової війни. Для ілюстрації візьмемо примірник “Радянської Волині” за 9 березня 1941 р. Його редакційна стаття мала назву “Тарас Шевченко (до 80-річчя з дня смерті)”. У передовій статті номера наводилося окреслення поета як “борця проти царизму, соціального й національного гніту”, зазначалося, що “він виступав проти загарбницької політики царського уряду на Кавказі, глибоко співчував колонізованим казахському і білоруському народам, яскраво показав боротьбу чеського народу проти римського папи”¹¹. До майже випадкового прочитання цієї статті, на великий сором, не знав, коли у Києві навпроти Київського національного університету імені Тараса Шевченка був встановлений пам’ятник Кобзарю. Десятки разів бував біля цього пам’ятника, відпочивав поруч на паркових лавах і жодного разу в голову не приходило поцікавитися, коли ж він був споруджений. Ніби й справді він стояв у тому парку з відвічних часів. І ось прочитав: “В 1939 р. всенародним торжеством було ознаменування 125-річчя з дня народження Тараса Григоровича Шевченка. В столицю Радянської України з’їхалися делегати від всіх республік. На відкритті пам’ятника Т. Шевченку в Києві були присутні 200 тис. чол.”¹².

Поряд з відносно ближчими до дійсності оцінками великого українського генія в номері “Радянської Волині” наводилася й деяка аж дуже сумнівна, але підлаштована під ствердження інтернаціоналістських поглядів Т. Шевченка інформація. Мовляв, великий російський письменник Іван Тургенєв стверджував, що Т. Шевченко носився з ідеєю створити щось нове, небувале, під силу лише йому, “а саме, поему на такій мові, яка була б зрозуміла росіянину й малорусу. Він навіть узявся за цю поему і читав мені її частини”¹³. У цьому ж номері газети була також уміщена стаття професора Миколи Бельчикова “Шевченко і російська культура”, зміст якої становили перегуки творів Т. Шевченка і російських літераторів Олександра Пушкіна, Кіндрата Рилєєва, Михайла Лермонтова, Миколи Гоголя, Миколи Чернишевського, Миколи Добролюбова, Віссаріона Белінського, Михайла Салтикова-Щедріна, Максима Горького. Тут же наголошувалося на розходження творчих позицій Т. Шевченка й П. Куліша.

У роки німецької окупації незгасний інтерес до постаті Т. Шевченка народ Волині виявляв також такими формами вшанування пам’яті й величі поета, як

¹⁰ Сокальське Слово. – Сокаль, 1940. – 8 березня.

¹¹ Радянська Волинь. – Луцьк, 1941. – 9 березня. – С. 1.

¹² Там само. – С. 3.

¹³ Там само.

ювілейні урочисті засідання, присвячені дням народження і смерті поета, церковні Богослужби за душу Кобзаря (слід наголосити, що підокупаційна періодика подавала про ці події дуже скупу інформацію). Через церковні панахиди підіймався невмирущий образ духу поета, його душі, яка ніби заодно з душами полеглих у сутичках з нацистськими карателями борців за волю України кликала народ на боротьбу з ворогом. Газети скупо, але все ж подавали хроніку тих панахид.

Характерною є інформація про відзначення Шевченківських днів у Пінську. Так, нині це місто знаходиться у складі Білорусі. Проте ще в недалекому минулому воно, як і вся сусідня до Волині Берестейщина, належало до українського етнографічного масиву. Наприкінці XIX ст. в Пінському повіті на україномовне населення припадало 81,4%¹⁴. У 1942 р. “Волинь” повідомляла, що 10 березня, в роковини смерті Т. Шевченка, у Пінському міському храмі владика Олексій українською мовою відправив панахиду за душу Кобзаря. Після панахиди проповідь, яка стосувалася життя і подвигу великого сина українського народу, виголосив отець Калинович¹⁵.

За інформацією, поданою газетою “Волинь”, 10 березня 1943 р. в Соборі Рівного, “при великій участі народу”, відбулася “панахида за душу блаженної пам’яті нашого поета-пророка Тараса Шевченка”. Панахиду правив єпископ Рівненський і Крем’янецький владика Платон. Він же виголосив проповідь, у якій вказав на “невмирущість і актуальність” ідей поета. Хор під керівництвом отця-протодиякона Віталія виконав тематичні церемонії на музику Кирила Стеценка¹⁶. Повідомлення про аналогічну відправу в Рівненському соборі подала також луцька газета “Український Голос”, відзначаючи, що у панахиді взяло участь більше тисячі осіб¹⁷.

До речі, церковні панахиди в часи окупації проводилися й за душі інших світоців української національної думки та волі. В 1942 р. з нагоди 26-х роковин смерті Івана Франка урочисту панахиду за його душу в церкві села Красносілля Гощанського району Рівненської області українською мовою відправив отець Олексій Гуменюк. Хоровий україномовний супровід панахиди проводився під керівництвом Андрія Олельковича¹⁸.

У роки німецької окупації образ великого Т. Шевченка, його ідеї та заповіді активно пропагували українські громадсько-політичні й культурно-освітні організації та об’єднання. Скупу інформацію про це “Волинь” та інші газети поміщали під рубрикою “Хроніка”. Найчастіше організаторами громадських заходів на честь Т. Шевченка були осередки місцевих товариств “Просвіти”. Зокрема, їхніми зусиллями в Народних Домах відбувалися вечори художньої самодіяльності, присвячені Т. Шевченкові (наприклад, у Рокитному Костопільського району Рівненської області весною 1942 р. місцевий драматичний гурток поставив п’єсу за поемою “Наймичка”). А 14 березня 1943 р., в неділю, багатогодинну Шевченківську академію провели в Рівному. Урочисте засідання відкрив У. Самчук, святочну

¹⁴ Винниченко І. Історія етнолінгвістичних досліджень Берестейщини: політичне замовлення чи наукова об’єктивність? / Ігор Винниченко // Полісся: мова, культура, історія : матеріали міжнародної конференції. – К. : Асоціація етнологів, 1996. – С. 209.

¹⁵ Волинь. – Рівне, 1942. – 30 квітня.

¹⁶ Волинь. – Рівне, 1943. – 14 березня.

¹⁷ Український Голос. – Луцьк, 1943. – 30 березня.

¹⁸ Волинь. – Рівне, 1942. – 14 червня.

промову виголосив Н. Кибалюк. Урочистості завершилися художньою частиною, зокрема й хоровим співом¹⁹.

Стимулом нашої зацікавленості темою розвідки є власний спогад про Шевченківський вечір 1943 р. у селі Дуліби Гоцанського району на Рівненщині. Знаю, що подібні вечори відбувалися й у сусідніх селах. Отже, завершу спогадом про вечір у рідному селі.

Десь у лютому на хутірному подвір'ї я рубав дрова. За кілометр або менше шляхом, який вів від села до райцентру Гощі, йшов чоловік. Коли він наблизився на 300–200 м, я упізнав у ньому сільського хлопця Степана Соломка, 1921 року народження, який на той час вважався досить освіченим, адже до 1939 р. вже навчався в сьомому класі. Тож у роки німецької окупації С. Соломко працював учителем української мови, директором початкової школи у селі Симонів Гоцанського району²⁰. Зі шляху С. Соломка звернув до мене на подвір'я, привітався. Виявилося, що він прийшов агітувати мене взяти участь у підготові до Шевченківського вечора, а конкретно – вивчити напам'ять поему-послання “І мертвим, і живим...”. Я погодився.

Настав день урочистості. У селі на той час був новий Народний Дім, який збудувала сільська громада за декілька років до приходу Червоної армії, тобто до 1939 р. Його зала, розрахована на декілька сотень осіб, була заповнена щерть. У дні окупації потяг народу до знань, громадської активності був небувалий. Доповідь про Т. Шевченка виголосив С. Соломка. Сільські хлопчики та дівчатка читали вірші. Оголосили й мій виступ. Пам'ятаю, як затихла зала, як селяни ніби душею поглинали виголошене мною Шевченкове слово:

*Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесея на чужину
Шукати доброго добра...*

Або ж:

*Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: “Ви могли”.
“Моголи! моголи!”.
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: “Ви слав'яне”.
“Слав'яне! слав'яне!”.
Славних прадідів великих
Правнуки погані!*

Чи таке:

*Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани.
Ясновельможнії гетьмани.*

¹⁹ Волинь. – Рівне, 1942. – 30 квітня; 1943. – 18 березня.

²⁰ Кузьмін Ю.В. Гоцанщина в іменах. 450 біографій. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2009. – С. 248–249.

*Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили...
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала.
Та й вас роздавила!*

Здавалося, ніби весь народ у залі перейнявся бунтівною неспокійною душею поета і насамкінець з полегшенням сприйняв слова пророка:

*Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає.
Того діти цураються,
В хату не пускають.*

Своє "Послання" Т. Шевченко завершив оптимістично:

*І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава.
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!*

Вечір проходив 9 березня 1943 р. А вже 2 серпня 1943 р. талановитий про-світитель своїх дулібських земляків, С. Соломко, як сотник місцевого підрозді-лу УПА, загинув у бою з переважальними силами нацистських окупантів. Його розстріляли німці, коли, відступаючи, перепливав ріку Горинь. Ховали героя в рідному селі 3 серпня. Були бійці УПА. Були люди з декількох сіл. Були промови. Пропагатор Шевченка прикладом власної смерти за незалежну Україну передавав його патріотизм рідному народові.